

דמוקרטיה והלכה בקבלת החלטות מדיניות

מגמות בציונות הדתית על רקע פולמוס ההתנתקות

אליעזר דון-יחיא

א. הדמוקרטיה במחשבה הציונית הדתית

בפולמוס על תוכנית ההתנתקות הועלתה כידוע התביעה לקיים משאל-עם בנושא או לערוך בחירות חדשות לכנסת. לתביעה זו היו שותפים גם דוברי המתנחלים ורבים מן הרבנים בישי"ע ובישראל בכלל. הם אף הצהירו שאם העם יביע תמיכה מפורשת בתוכנית במשאל או בבחירות, הם ישלימו עם ההתנתקות ולא יתנגדו בפועל לביצועה. אמנם הכנסת דחתה בשלב זה את ההצעה למשאל-עם, אך אין ספק כי ההצעה, וההסכמה לה מצד מתנגדי ההתנתקות, מעוררת שאלות עקרוניות בתחום של הלכה ודמוקרטיה ובמרכזן שאלת מעמדו של "העם", או ציבור הבוחרים, כגורם שיש להתחשב בו בקבלת הכרעות הלכתיות.

רבים מן הרבנים ותומכיהם שצידדו ועדיין מצדדים בעריכת משאל-עם בנושא ההתנתקות, סבורים שחל איסור דתי על פינוי יהודים מבתיהם בארץ ישראל. השאלה המתבקשת היא, כיצד עשויה תמיכת העם בתוכנית להכשיר אותה מנקודת מבטם, והרי על-פי גישתם, הסמכות הדתית-ההלכתית עדיפה מבחינה עקרונית על כל מקור סמכות אחר, ובכלל זה העם ונציגיו. גישה זו מסתמכת על מקורות ההלכה, וניתן לה ביטוי בקביעת התלמוד שאם ישנה התנגשות בין ציווי האל לבין חוקי המדינה או הוראות הממשל, יש להישמע לחוק האל ולהפר את החוק המדיני (סנהדרין מט). על בסיס זה פסק הרמב"ם:

המבטל גזירת המלך בשביל שנתעסק במצוות, אפילו במצוה קלה – הרי זה פטור. דברי הרב ודברי העבד – דברי הרב קודמים, ואין צריך לומר שאם גזר המלך לבטל מצוה שאין שומעים לו (הלכות מלכים, ג, ד).

הדעת נותנת שבדברו על "מלך" לא התכוון הרמב"ם דווקא לשיטת הממשל המלוכנית, ומה שביקש לומר הוא שסמכות התורה עדיפה על סמכות הממשל המדיני, יהיה טבעו אשר יהיה. אם כן, מנקודת מוצא שכזאת מה התועלת במשאל-עם?

אפשר כמובן לטעון שהתביעה "לשאול את פי העם" אינה אלא תכסיס פוליטי המכוון לדחות ככל האפשר את רוע גזרת ההתנתקות. את הטיעון הזה מדגישים במיוחד מחייבי ההתנתקות השוללים בתוקף עריכת משאל-עם או בחירות חדשות. לדעת חוגים אלה, גם אישור של התוכנית על-ידי רוב גדול בציבור לא ימנע את שלילת הלגיטימציה שלה מנימוקים דתיים ואחרים, ועל כן פנייה אל העם רק תעכב את ביצוע התוכנית ולא יהיה בה כדי למנוע את סכנת הפילוג על רקע זה.

ואולם, עיון בדבריהם של פוסקי הלכה והוגים ציונים-דתיים, מעלה שרבים מהם סבורים כי גם מנקודת מוצא הלכתית יש מקום להתחשב בדעתו של רוב הציבור בסוגיות מדיניות, גם כשבדעה זו יש בעיה או פגם מנקודת מבט דתית. גישה זו באה לידי ביטוי בסוגיות ציבוריות שעלו על הפרק

זמן רב לפני שהתעורר הפולמוס על תוכנית ההתנתקות. עם הקמת המדינה נמצאו רבנים ומנהיגים פוליטיים ממחנה הציונות הדתית שסברו שיש לעשות כל מאמץ כדי לבסס את חוקיה של מדינת ישראל ואת משטרה על המשפט העברי המעוגן בהלכה. השאלה שהעלו כמה מהם היתה, כיצד ניתן ליישב את חוקי ההלכה בתחום המדיני עם חוקה ומשטר של מדינה דמוקרטית. בשאלה זו הרבה לדון הרב הרצוג שכיהן כרב הראשי הראשון לישראל, ותבע בתוקף להשתית את חוקיה של מדינת ישראל על עקרונות ההלכה.

אחת הבעיות שהטרידו את הרב הרצוג היתה שאלת מעמדם של מיעוטים לא-יהודים במדינה יהודית, שחוקתה ומשפטיה מבוססים על ההלכה. הבעיה היתה שההלכה אינה מכירה בכשרותם של לא-יהודים לכהן במשרות ציבוריות, ודבר זה מנוגד בבירור לעקרונות הדמוקרטיה המחייבים שוויון זכויות בין כלל אזרחי המדינה. הפתרון שמצא הרב הרצוג לדילמה זו הסתמך על העובדה שהחלטת האו"ם להקים מדינה יהודית היתה מותנית בכך שמשטרה של המדינה יישא אופי דמוקרטי; ולפיכך דבקות בלתי מתפשרת בעקרונות ההלכה בתחום המדיני, עלולה היתה למנוע את הקמתה של המדינה או לסכן את המשך קיומה. מסקנת הרב הרצוג היתה שלמען האידאל הנשגב של המדינה היהודית אין בררה אלא לתמוך בהנהגת משטר דמוקרטי בתוכה, גם כשהדבר כרוך בחריגה מדפוסי ההלכה.¹

פירושם של דברים, שמבחינה עיונית הכיר הרב הרצוג בקיומה של סתירה בין דמוקרטיה להלכה, סתירה הנובעת מעצם העובדה שהללו מבוססים על מקורות שונים של סמכות, אולם מבחינה מעשית הוא סבר שיש לקבל את משטרה הדמוקרטי של מדינת ישראל, משום היותו חיוני לעצם קיומה של המדינה. אפשר להרחיב מסקנה זו ולומר שגם כשמדינות העולם אינן תובעות במפורש לקיים בישראל משטר דמוקרטי, צריך להכיר בכך שבתנאי המציאות הקיימים יש לכבד את כללי הדמוקרטיה, משום שהם תנאי לשמירת אחדות המדינה ויציבותה למרות הניגודים החריפים השוררים בה על רקע דתי ואידאולוגי.

ב. רצון העם כמבחן לגיטימיות החלטות מדיניות

עמדה כזו עולה מתוך דברים שאמר הרב צבי טאו ב-1982, בתקופת הנסיגה מסיני וחבל ימית. הרב טאו נמנה עם בחירי תלמידיו של הרב צבי יהודה קוק בישיבת מרכז הרב, ונחשב לאחד מבעלי ההשפעה החזקים ביותר בציבור הציוני-הדתי, בייחוד בקרב הנמנים עם אסכולת מרכז הרב. בתקופת המאבקים על הקמת ההתנחלויות הראשונות של גוש אמונים, עמד הרב צבי יהודה בתוקף על הזכות והחובה הדתית להתיישב בכל שטחי ארץ ישראל. הוא שלל את הלגיטימיות של

¹ דברי הרב הרצוג בנושא זה התפרסמו לראשונה בשנת תש"ט והודפסו מחדש בספר בעריכת איתמר ורהפטיג: הרב הרצוג, **תחוקה לישראל על-פי התורה**, א, ירושלים תשמ"ט, עמ' 18. ראה גם יוסף אחיטוב, 'לבטיו ההלכתיים של הרב הראשי, יצחק הלוי הרצוג', מרדכי בר-און (עורך), **אתגר הריבונות: יצירה והגות בעשור הראשון למדינה**, ירושלים תשנ"ט, עמ' 213-199.

החלטות-ממשלה שמנעו הקמת יישובים בשטחים המוחזקים בידי ישראל, והורה לתלמידיו להפר את ההחלטות האלה ולהיאבק נגדן מאבק בלתי מתפשר.²

לעומת זאת, בתקופת הנסיגה מחבל ימית, אף-על-פי שהרב טאו התנגד לנסיגה הוא שלל בתוקף כל ניסיון להפר את החלטות הממשלה ולמנוע בפועל את פינוי יישובי החבל, גם אם מדובר בהתנגדות פסיבית. הרב טאו הסביר את עמדתו, שנגדה לכאורה לגישת רבו הנערץ, הרב צבי יהודה קוק, בהבדל שבין הנסיבות שאפיינו את המאבק להקמת ההתנחלויות לבין אלה ששררו בעת הנסיגה מסיני וימית. טיעונו המרכזי היה שבזמן שהוא הממשלה שביקשה למנוע הקמת יישובים ביש"ע, היתה למעשה ממשלת מיעוט שלא ייצגה את העם והיתה חסרת לגיטימיות. ואכן בתקופה ההיא של ראשית המאבק על ההתנחלויות, הממשלה, בראשות יצחק רבין והמערך, התבססה על תמיכת רוב מזערי של שישים ואחד חברי כנסת, ובכללם גם נציגים ערביים. על סמך זה טענו הרב צבי יהודה קוק ותלמידיו, כי ממשלה שאינה נשענת על תמיכת רוב יהודי בישראל אינה מייצגת את העם היהודי, וכל שכן שאינה רשאית לוותר בשמו על שטחים השייכים לו ולמנוע התיישבות יהודים בהם. בריאיון לעיתון טען הרב צבי יהודה כי ממשלת רבין אינה לגיטימית: "ממשלת מיעוט שאינה מייצגת את רוב העם והמתיימרת לשלוט עליו... אין לה שום זכות קיום... אין לה לא צידוק מוסרי, לא מדיני ולא היסטורי". בהשוותו את המצב בישראל למצב השורר בברית-המועצות, אמר הרב צבי יהודה: "גם אנו סובלים ממשטר של מעטים הכופים דעתם על הרבים".³

בשיעור שנתן הרב טאו לתלמידיו בישיבה בעיצומו של המאבק לעצירת הנסיגה מימית הוא אמר כי בניגוד למצב שהיה בתקופת שלטונו של המערך, ממשלת הליכוד בראשות מנחם בגין נשענת על רוב יהודי ברור בכנסת ובציבור, והסכמי השלום שחתמה עליהם עם מצרים זכו לתמיכה נלהבת של רוב עצום בכנסת ובעם. במצב זה לא נותרה על כן בררה אלא להשלים עם הנסיגה מסיני וחבל ימית, ואין לצאת נגדה בכוח:

לפעמים צריך ללמד... מה לא לעשות... תמיד, תמיד הרב צבי יהודה זצ"ל שאל אם העם עמנו. ואם בכל זאת גוש אמונים עשה... מעשים נועזים, זה היה בגלל שידענו שהמעשים נעשים מתוך שיקול דעת שהעם ילך איתנו... אנחנו נאבק על ארץ ישראל מתוך הרצון לבנות קוממיות עם ומתוך אמונה... שכל הנסיגות בתוכה גם הן חיוב ובנין.⁴

בעקבות פרשת גילוייה של המחותרת היהודית כשנתיים לאחר הנסיגה מסיני, חזר הרב טאו והדגיש בשיחה עם תלמידיו שהרב צבי יהודה ייחס משקל רב לדעות ולהלכי הרוח הרווחים בעם, ומכאן ההבדל בין דרך הפעולה שהמליץ עליה לפני הסכמי השלום ולאחריהם:

² ראה אליעזר דון-יחיא, 'הספר והסיף: הישיבות הלאומיות ורדיקליזם פוליטי בישראל', אבי שגיא ודב שוורץ (עורכים), **מאה שנות ציונות דתית: היבטים עיוניים**, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן תשס"ג, עמ' 204-202.

³ הדברים נאמרו בריאיון לרפאל בשן, 'כל הנסיגות הן תוצאה של חולשה רוחנית', **ידיעות אחרונות**, ח' תמוז תשל"ד.

נוסח הריאיון מופיע בספר **במערכה הציבורית**, בעריכת יוסף ברמסון, ירושלים 1986, עמ' 106.

⁴ מצוטט אצל חגי סגל, **אחים יקרים: קורות המחותרת היהודית**, ירושלים 1987, עמ' 217-216.

כשהוא [הרב צבי יהודה קוק] הקים את גוש אמונים הוא עשה זאת מתוך ידיעת הדופק של העם. הוא הבין שרוח העם לא היתה באותה פרופורציה לממשלה המנהלת אותו: רוח העם היתה גבוהה, ואילו הממשלה היתה מורכבת מעסקנים פרטיים שלקו בחולשות. הוא הבין שהעם מוכן למסירות נפש בדרגה יותר גבוהה מזו של הממשלה... כלומר היתה אז כפייה מצד הממשלה על רצון העם. היא לא ביטאה את רצונו... אבל כשבגין חזר ממצרים, ומאה וארבעים אלף איש התאספו בכיכר מלכי ישראל ורקדו על בוא השלום, הרב צבי יהודה קבע ש"העם לא איתנו" ולכן חייבים להפסיק. אנשי המעשה מגוש אמונים לא היו מוכנים לקבל זאת, ולכן נפרדו דרכינו. אין שום מנדט לחמשת אלפים איש [בימית] לכפות את עם ישראל, למרוד ברוח האומה, ולבטל את הדברים שנעשו בצורה ציבורית - זוהי מרידה במלכות ה'. צריך להבין שתל-אביב בידינו מפני שכל היהודים... רואים בה חלק ממולדתם, ומצד רוחם הלאומית יש להם התעוררות ביחס לשטח הזה. כלפי ימית - לעומת זאת - לא הצלחנו לעורר הכרה ותודעה לאומית, וקרה מה שקרה.⁵

גישה זו של הרב טאו, המייחסת משקל רב ל"רצון העם" כגורם בקביעת מדיניות, אינה מבוססת על תאוריה דמוקרטית בדבר "ריבונות העם". היא משקפת את החשיבות הרבה המיוחסת ל"רוח האומה", מושג הרווח בתאוריות של לאומיות רומנטית, אך במשנת הרב קוק מוקנית לו גם משמעות דתית מקודשת. אמנם "רוח האומה" לא תמיד מגיע בפועל לידי ביטוי בעמדות ובהתנהגות של רוב הציבור, אך הוא גנוז בנפש העם, והמשימה הראשונה במעלה היא לחשוף אותו ולהביאו לידי גילוי. לדעת הרב טאו, הרב קוק ובנו הורו שאי-אפשר לפעול בעניין זה באמצעות לחצים וכפייה. אדרבה, בדרך זו עלולים רק להרחיק את הציבור וליצור תנאים המקשים מאוד על התגלות רוח האומה. מכאן הוא הסיק כי בתנאים שנוצרו, הדרך הנכונה היא להתרכז בפעילות של חינוך והכשרת הלבבות, שתביא להתעוררות התודעה הלאומית-הדתית ולחשיפת האור האלוקי המקודש שבמפעל התחייה הלאומית.⁶

לגישת הרב טאו שותף הרב שלמה אבינר, אף הוא מן הבולטים במנהיגים הרוחניים של הציונות הדתית בימינו. גם הרב אבינר, כמו הרב טאו, משתייך לאסכולת "מרכז הרב", ונדע בעמדותיו התקיפות והנחרצות בנושאים דתיים ומדיניים. בתקופת המאבק נגד הנסיגה מסיני וחבל ימית, טען הרב אבינר שהסכמי השלום עם מצרים אינם אלא סימפטום למשבר החמור של הציונות

⁵ שם, שם. לגישתו הרעיונית והחינוכית של הרב צבי טאו ראה קובץ שיחותיו, **לאמונת עתנו: קווים להבנת התקופה**, ירושלים תשנ"ד.

⁶ דב שוורץ מבחין בין תגובת הרב טאו לתגובת הרב אבינר כלפי המשבר שפקד את תלמידי הרב צבי יהודה קוק בעקבות אירועים כמו הנסיגה מימית והסכמי השלום עם מצרים, שניתנים להתפרש כנסיגה מתהליך הגאולה. ראה **אתגר ומשבר בחוג הרב קוק**, תל-אביב 2001, עמ' 103-83. אין כאן המקום להרחיב בנושא זה, אך לדעתי בעוד שישנם הבדלי תפיסה מסוימים בין שני ההוגים האלה במישור העיוני-התאולוגי, הרי שבעניין שלפנינו שניהם סבורים שבהכרעות מעשיות מן הראוי להיות קשובים ל"רצון העם", לא לצאת נגדו אלא להדריכו ולכוונו.

החילונית. כיוון שתנועה זו דלה בתוכן רוחני, היא מתקשה להתמודד עם הקשיים הכרוכים בתהליך הגאולה. הדרך להתגבר על המשבר אינה הפעלת לחצים פוליטיים, אלא פעילות חינוכית אינטנסיבית שמטרתה להכשיר את רוחו של העם כדי שיוכל לעמוד במשימות הקשות המוטלות עליו. לשם כך יש להתאזר בהרבה סבלנות ולהכיר בכך שתהליך הגאולה הוא הדרגתי ורצוף מורדות ועליות, ולא ניתן לדחוק אותו ולזרזו בדרכים של כפייה.⁷

הרב אבינר שב והביע את עמדתו בפולמוס על תוכנית ההתנתקות. במאמר שפרסם בנושא זה הוא עמד על כך שאין כל סמכות לרשות מדינית לקבל החלטות בניגוד לדעת תורה, גם אם החלטות אלה נשענות על עמדת רוב העם. ואולם, באותו מאמר עצמו הוא תבע לקיים משאל-עם בנושא ההתנתקות, ומדבריו עולה הנכונות להשלים עם כל החלטה שתתקבל במשאל כזה, גם אם תהיה מנוגדת לדעתו.⁸

הרב אבינר הסביר את הסתירה לכאורה בדבריו במה שמסופר בספר שמואל בעניין בקשת העם להמליך עליהם מלך. מצד אחד גינו הקב"ה ושמואל הנביא את התנהגות העם וראו בה מרידה ברעיון של מלכות שמים. מצד אחר, ה' ציווה על שמואל להיענות למשאלת העם ולהמליך עליהם מלך. אחד ההסברים לקושי שבעניין הוא שאם ה' לא היה נענה לעם היה מקום לחשוש שהם לא ישמעו כלל לנביא וימליכו על עצמם אדם שאינו ראוי, ובכך יגדל הרבה יותר הנזק שבכינון משטר המלוכה. הרב אבינר מסיק מכאן שיש לתת משקל לרצונו של העם, גם כשהתנהגותו ראויה לגינוי.

ג. מעמד הכרעת הרוב – גישות שונות

מתבקשת השאלה, האם הצורך להתחשב ברצון העם פירושו שיש לקבל תמיד את הכרעת הרוב, גם כשהיא עומדת בניגוד ברור להלכה מפורשת? בין פוסקי ההלכה אין כל מחלוקת על כך שאסור באיסור גמור לציית לחוק המחייב לחלל שבת או לאכול טרפות, גם כשהוא מבוסס על החלטתו של רוב מכריע בעם; ובעניין זה הבאנו את דברי התלמוד ופסיקת הרמב"ם הקובעים ש"דברי הרב", הוא ריבונו של עולם, קודמים לדברי התלמיד שהוא המלך או הציבור בכללו. לפיכך, אם חוק המחייב פינוי תושבים מבתיהם כמוהו כחוק המחייב לחלל שבת ולהימנע מהנחת תפילין, הרי כמו שאין לציית לאחרון, כך חובה שלא להישמע לראשון.

דעה כזאת אכן עולה מדבריהם של כמה מחשובי הרבנים של הציונות הדתית, בהם הרבנים אברהם שפירא ומרדכי אליהו. בתשובה לשאלה אם מותר לחיילים בצה"ל לציית לפקודה "לגרש יהודים מביתם", קבע הרב שפירא באופן נחרץ: "זו עבירה, זה אסור, והם [החיילים] חייבים לומר למפקדים שאסור, כמו חילול שבת, כמו אכילת... טריפות. לחלל שבת הם יבצעו! עבירות לא עושים וצריכים להודיע". בגילוי דעת שפורסם הביעו 57 רבנים מכל רחבי הארץ הזדהות מלאה

⁷ הרב שלמה אבינר, 'הריגתו של משיח בן יוסף', נקודה, 11 (ביוני 1980), עמ' 10-11.

⁸ המאמר פורסם בעלון באהבה ואמונה, כסלו תשס"ה.

עם דברי הרב שפירא.⁹ בריאיון אתו בנושא תוכנית ההתנתקות, אמר הרב מרדכי אליהו שימליץ למפקדים בצה"ל "לא לבקש מחייל לבצע פעולה שהיא בניגוד לתורה". לשאלה, "ואם בכל זאת המפקד מתעקש לתת פקודה כזו? הוא השיב: "באופן כללי, אם הפקודה בניגוד לתורה, יאמר לא, אני לא עושה! מה יעשו לו? לבית סוהר? אז שילך לבית סוהר".¹⁰

הרבנים שפירא ואליהו לא פירשו אם משאל-עם שבו יושג רוב להתנתקות יש בו כדי לרכך את גישתם בעניין. השאלה היא כיצד להסביר את עמדתם של הרבנים טאו ואבינר ותומכיהם שגם הם מנמקים את התנגדותם להתנתקות בנימוקים דתיים-הלכתיים, ולמרות זאת עולה מדבריהם שמשאל-עם עשוי לסייע להם להשלים עם ביצוע תוכנית ההתנתקות ולהימנע מקריאה לסירוב פקודה או להפרת החוק.

אף שהדברים לא נאמרו במפורש, הרי שעמדתם של אותם רבנים השוללים את ההתנתקות אך מצהירים על נכונותם להשלים איתה אם תעמוד במבחן של משאל-עם או בחירות חדשות, משקפת למעשה את ההבחנה בין החלטות בנושאי דת מובהקים, כמו שאלות של איסור והיתר, להכרעות בנושאים מדיניים. אמנם גם בנושאים אלה ראוי לדון ולגבש עמדה מנקודת מוצא דתית, אך כשצריך להכריע בשאלות מדיניות-ביטחוניות, שלא כמו בדיני איסור והיתר, יש לדעתם לקבל את סמכותם המחייבת של מוסדות המדינה המוסמכים, כשהללו אכן משקפים בבירור את עמדת רוב העם בשאלות אלה.

אפשר להצביע על כמה גורמים להבחנה בין שני התחומים. ראשית, בניגוד לנושאים דתיים מובהקים, הכרעות בנושאים מדיניים מושפעות ממכלול נסיבות חברתיות ומדיניות והן משפיעות על גורל העם ומדינה, ולפיכך יש להביא בחשבון את עמדת העם בנושאים אלה. שנית, בשל טבען של ההכרעות בתחום הזה, האחריות להן אינה אינדיבידואלית, אלא מוטלת על כלל הציבור ונציגיו המוסמכים. שלישית, וזו הנקודה החשובה ביותר, אי-ציות לחוק בנושאים מדיניים-ביטחוניים עלול לפגוע קשות באחדות הלאומית וביציבות המדינית, ולכן יש לכבד בדרך כלל הכרעות לגיטימיות בנושאים אלה, גם כשמתנגדים באופן נחרץ לתוכן וסבורים שאינן עולות בקנה אחד עם ערכים דתיים וציוניים הלכתיים.

כפי שעולה מן הנאמר לעיל, כבר בדיונים שנערכו סמוך להקמת המדינה על אופי המשטר המדיני שיהיה לה עמדו רבנים ציונים דתיים, ובראשם הרב הרצוג, על הצורך לייחס משקל מכריע בקבלת החלטות מדיניות לשיקולים של שמירת האחדות הלאומית והבטחת קיומה של המדינה. כיום מאפיינת גישה זו רבים מחסידי האסכולה של מרכז הרב, ובראשם הרבנים טאו ואבינר. רבנים אלה ותלמידיהם מייחסים ערך של קדושה למדינת ישראל ולמוסדותיה, ובייחוד לצה"ל, ושוללים כל מעשה ואפילו התבטאות שיש בהם כדי לערער את סמכות המדינה ולהביא לפילוג בעם. עם

⁹ דברי הרב שפירא וגילוי הדעת התומך בדבריו פורסמו בחשון תשס"ה בעלון מיוחד הנושא את השם **לתת לך את הארץ הזאת לרשתה: לחיזוק אחיזתנו בכל מרחבי ארץ ישראל**.

¹⁰ הריאיון התפרסם בעלון לשבת **מעניני הישועה**, וצוטט אף הוא בעלון המיוחד, שם.

זאת, רבים מקרב חוגים אלה, המכונים בשם "ממלכתיים", מתנים את חובת הציות לחוק, גם בנושאים מדיניים, בכך שהוא התקבל באופן לגיטימי. ומבחן הלגיטימיות, על-פי גישתם, הוא קבלתו ברוב ברור של העם היהודי בארץ. לפיכך הם פוסלים החלטות ממשלה או כנסת, שלדעתם אינן משקפות את עמדת הרוב בציבור היהודי בישראל.

בין השוללים את הלגיטימיות של ההחלטות בנושא ההתנתקות, ובהם גם כאלה הנמנים עם המחנה הציוני-הדתי, ישנם גם לא מעטים שעמדתם אינה נובעת משיקולים הלכתיים מובהקים, אלא מנימוקים ביטחוניים או היסטוריים, כמו גם השקפתם בדבר העוול הכבד שבעקירת המתישבים מבתיהם, ובעיקר החשש שההתנתקות מחבל עזה תשמש תקדים לפינויים של המתנחלים ביהודה ובשומרון.

התחושה שתוכנית ההתנתקות התקבלה באופן שאינו הולם את הכללים המקובלים בדמוקרטיה הישראלית ואינה מבוססת על הכרעת העם מחזקת בקרב הציבור הזה את תחושת העוול שנעשה לו ואת אי-נכונותו להכיר בלגיטימיות של התוכנית הזאת ולקבל על עצמו את הדין. ואולם כפי שעולה מן הנאמר לעיל, גם בקרב אותם חוגים בציונות הדתית המתנגדים לתוכנית מטעמים דתיים מובהקים, ובכללם רבים מן הרבנים, ישנם כאלה שעמדתם בשאלת הלגיטימיות של תוכנית ההתנתקות ודרכי המאבק נגדה מושפעת במידה רבה מן האופן שבו הם תופסים את תהליכי קבלת ההחלטה בדבר פינויים של מתיישבי חבל קטיף.

אף שבפעם זו אושרו ההחלטות על ההתנתקות על-ידי רוב יהודי בממשלה ובכנסת, עדיין נשללת הלגיטימיות שלהן מתוקף הטיעון שתהליך קבלת ההחלטות האלה פסול ואינו משקף את דעת רוב העם, וזאת מכמה טעמים. ראשית, החלטות אלה התקבלו על-ידי ממשלה שהמפלגה הדומיננטית בה והעומד בראשה שללו לפני הבחירות לכנסת נסיגה חד-צדדית ללא הסכם שלום, והיא פועלת עתה בניגוד לרצונם של בוחריה ומועלת באמונם. שנית, הרוב להחלטת הממשלה התקבל בהליך לא תקין, משום שלצורך השגתו פוטרו שניים מן השרים שהתנגדו להתנתקות. שלישית, ראש-הממשלה ממשיך בביצועה של תוכנית ההתנתקות אף-על-פי שחברי מפלגתו דחו אותה ברוב גדול, ואף שהתחייב לקבל את דין הכרעת הרוב במפלגה.

חשוב לציין שלא רק המתנחלים ותומכיהם חשים שההכרעה על התנתקות נעשתה בצורה לא תקינה; שגם אם היא עומדת בכללי הדמוקרטיה הפורמליים, הרי היא מנוגדת לרוחה של הדמוקרטיה הישראלית. יש להבחין בעניין זה בין צורות שונות של משטר דמוקרטי. בדמוקרטיה נשיאותית בנוסח האמריקני, הנשיא עומד לבחירה באופן אישי על אף היותו מועמד של מפלגה, והוא מקבל יפוי כוח להחליט בנושאים מדיניים וביטחוניים על-פי שיקול דעתו, ואין הוא חייב כלל לקבל את עמדות מפלגתו בנושאים אלה. הנשיא אף אינו חייב להתחשב בעמדות של שריו, שאינם אלא עוזרים הממונים על ידו.

הדמוקרטיה הישראלית, לעומת זאת, מבוססת על מפלגות העומדות לבחירה לאחר שהציגו את המצע שלהן לפני הבוחרים, והן מעורבות גם לאחר הבחירות בתהליכי קבלת החלטות בייחוד בנושאים עקרוניים. כמו כן, השרים אינם עוזריו של ראש-הממשלה אלא נוטלים חלק שווה בהצבעות בישיבות הממשלה.

התנהלותו של ראש-הממשלה בפרשת תוכנית ההתנתקות אינה מנוגדת לחוק הכתוב, ואולם, מבלי ללמד זכות על הקריאות לסרבנות ולהפרת חוק, אפשר לדעת לקבוע שדרך התנהלותו של

ראש-הממשלה בפרשה זו חורגת באופן בוטה מן המסורת של הדמוקרטיה הישראלית כפי שהתגבשה מאז קום המדינה. הביטוי הבולט לכך הוא התעלמותו מהחלטת הרוב של חברי מפלגתו בנושא שהוא עצמו הביא להכרעתם והתחייב לקבלה. לכך אין שום תקדים בפוליטיקה הישראלית. גם מנהיג חזק כבן-גוריון נמנע מלקבל החלטות בנושאים עקרוניים בניגוד לעמדת הרוב במפלגתו ובמוסדותיה. בין הדוגמאות לכך, נכונותו להשלים עם שיטת הזרמים בחינוך אף שהתנגד לה נמרצות, כשראה שאינו מצליח לשכנע את הרוב במפלגתו בצורך להנהיג חינוך ממלכתי. בן-גוריון גם נאלץ להשלים עם החלטות ממשלה שהתקבלו בניגוד לעמדתו, ולא פיטר שרים כדי לאכוף את דעתו.

האם יש להסיק מן הנאמר לעיל שהמתנחלים ותומכיהם אכן ישלימו עם תוכנית ההתנתקות אם תאושר במשאל-עם או בבחירות חדשות? בעניין זה יש להבחין בין שלוש גישות עיקריות. מצד אחד ישנם אלה שלא ישלימו בשום אופן עם ההחלטה על עקירת התנחלויות גם אם תזכה לרוב ברור בעם, והם ייאבקו בה בכל האמצעים, להוציא שימוש בנשק חם. גישה זו של הקיצונים במחנה הציוני-הדתי נסמכת על טיעונים דתיים-הלכתיים ומוסריים, הפוסלים לדעתם את הלגיטימיות של כל החלטה לפנות יישובים בארץ ישראל, יהיה תהליך קבלתה אשר יהיה. בקוטב השני מצויים החוגים השוללים קריאה לסרבנות, גם כשהיא מכוונת נגד החלטת ממשלה שאינה מתיישבת עם ערכיהם הדתיים ושהתקבלה באופן שאינו מניח את דעתם. גישה זו באה לידי ביטוי בגילוי דעת שהתפרסם בנושא וחתומים עליו רבנים כמו יואל בן-נון, אהרון ליכטנשטיין, יהודה עמיטל ואחרים. רבנים אלה מנמקים את עמדתם בחששם הכבד מפני פגיעה חמורה בחוסנה של המדינה ובאחדות העם כתוצאה מגילויים של סרבנות ואי-ציות. לדעתם, "השמירה על לכידות צה"ל היא ערך לאומי ומוסרי בהיותה תנאי הכרחי לקיומנו בארץ כמדינה ריבונית" ולפיכך הם "מתנגדים בתוקף לסירוב פקודה" וקוראים "להכיר בסמכותן של החלטות הממשלה והכנסת בהכרעות מדיניות וצבאיות".¹¹

בתוך, בין שתי הגישות הללו, ישנה גישה שלישית המייחסת ערך חשוב לציות לחוקי המדינה, בשל חשיבות הדבר מבחינה מדינית ולאומית, אך סבורה שיש להתנות זאת בקבלת חוקים אלה בהסכמה מפורשת של רוב ברור של העם היהודי בישראל. גישה זו שעליה עמדתו בהרחבה, מקובלת על רוב רבני הציונות הדתית, בייחוד מקרב אסכולת מרכז הרב. היא באה לידי ביטוי בעמדה האומרת שתוכנית ההתנתקות, כפי שהיא, אינה עומדת לא במבחן הדת וההלכה ולא במבחן הדמוקרטיה, ולפיכך יש לעמוד בתוקף על הדרישה להעמיד אותה למשאל-עם או לבחירות חדשות, שבהם יבוא לידי ביטוי באופן מפורש רצונו של העם.

¹¹ גילוי הדעת התפרסם בעיתון **הצופה**, 22 באוקטובר 2004.

ד. לקחים להנהגה הפוליטית

בחנתי לעיל את גישותיהם של רבני הציבור הציוני-הדתי בנושא תוכנית ההתנתקות ודרכי התגובה עליה. האם דיון בנושא זה עשוי להיות רלוונטי לגבי תהליך קבלת ההחלטות בנושא זה או בנושאים אחרים שעשויים לעלות על הפרק? בשלב זה נראה שמנוי וגמור עם אלה שהכריעו בנושא להמשיך ולבצע ללא רתיעה את התוכנית שלהם. אולם הדבר אינו צריך למנוע מאתנו לבחון ולהעריך את דרך התנהלותם ולהגיע למסקנות שעשויה להיות להן משמעות מעשית לגבי מצבים דומים בעתיד.

המסקנה הראשונה שאפשר להסיק היא שהיה ראוי לבדוק היטב את עמדותיהם של מתנגדי ההתנתקות, ובפרט של מורי-ההוראה שלהם, ולתת לכך משקל בתהליכי קבלת ההחלטות בנושא. המסקנה השנייה היא שאין לפטור תביעות לעריכת משאל-עם או לקיום בחירות חדשות בטיעון שבלאו הכי המתנחלים ורבניהם לא יכירו בתוצאות המשאל או הבחירות. ברור אמנם שהם היו מוסיפים להתנגד להתנתקות גם אם העם היה נותן לה את אישורו ברוב גדול, וברור שהיו כאלה שגם אז היו מוסיפים לקרוא לאי-ציות ולסירוב פקודה. ואולם, רבים מקרב תומכי המתנחלים ורבני הציונות הדתית היו משלימים עם הפינוי מחבל עזה, אילו הוברר להם שרוב גדול בעם תומך בכך. כדאי לציין כי ההיענות לתביעת המתנחלים בנושא משאל-העם או הבחירות, עשויה גם לאותת להם שישנה נכונות להתחשב בהם וללכת לקראתם, וגם בכך יש כדי לתרום לריכוך עמדתם.

כאן יש מקום להקשות, "והדמוקרטיה מה תהא עליה"? הלוא העמדת החלטות שאושרו בידי הממשלה והכנסת למבחן הציבור עלולה להתפרש ככניעה ללחציהם ולאיומיהם של שוללי ההחלטות האלה ועלולה אף לערער את סמכותם של מוסדות המדינה ולפגוע בעקרונות הדמוקרטיה הפרלמנטרית הישראלית. על כך יש להשיב שראשית, אכן נעשתה טעות בכך שמלכתחילה לא היטו אוזן קשבת לטיעוניהם של המתנחלים, ונדחתה תביעתם למשאל-עם.

שנית, וזה העיקר. בניגוד לתפיסה הרווחת, דמוקרטיה אין פירושה בהכרח עמידה בכל מצב על זכותו של הרוב לקבל החלטות מחייבות, ולו גם באופן חד-צדדי, מבלי להתחשב בדעת המיעוט. בין החוקרים יש המציגים מודל אלטרנטיבי של דמוקרטיה שבו נעשה כל מאמץ לקבל הכרעות בנושאים עקרוניים השנויים במחלוקת עמוקה באמצעות הידברות בין הצדדים השונים, תהליך שבו מגלה הרוב נכונות להתחשב במידת האפשר בעמדות המיעוט בנושאים בעלי חשיבות מרכזית עבורו. מודל כזה המכונה בשם "דמוקרטיה קונסוציונלית", או הסדרית, אכן נהוג בישראל בעיקר בנושאי מחלוקת בסוגיות דת ומדינה.¹²

אמנם הרבה יותר קל להתפשר או להימנע מהכרעה בשאלות דת ומדינה, מלעשות זאת בנושאים מדיניים וביטחוניים, בעיקר בגלל המעורבות של "צד שלישי" בנושאים אלה. ואולם גם כאן יש

¹² ראה אליעזר דון-יחיא, הפוליטיקה של ההסדרה: יישוב סכסוכים בנושאי דת בישראל, ירושלים 1977.

בכל זאת אפשרות להידברות ולהתחשבות הדדית בין המחנות השונים בעם. במיוחד אמורים הדברים כשאחד מן הצדדים חש שהכרעה חד-צדדית בנושא עלולה לפגוע בצורה קשה בערכים ובאורחות החיים המקודשים לו, קל וחומר כשהוא סבור שהכרעה זו התקבלה בהליך שאינו תקין ואינו משקף בצורה ברורה את דעת הרוב בציבור.

גם אם נניח שההחלטה על תוכנית ההתנתקות עומדת במבחן כללי הדמוקרטיה, יש להביא בחשבון את הרגשתם של מתנגדי התוכנית שבתהליך קבלת ההחלטות בנושא זה נעשה שימוש בלחצים ובאמצעים כוחניים. הצורך להתחשב בהרגשתם זו אינו נובע דווקא משיקולים מוסריים, אלא בעיקר מן ההכרה בחומרת המחלוקת ובנוק הכבד שהיא עלולה להביא אם לא יעשה כל מאמץ למתן אותה ולהביא לפתרון בדרכי שלום. לשם כך לא חייבים לוותר על תוכנית ההתנתקות, אלא להעמיד אותה למבחן הנדרש על-ידי מרבית מתנגדיה, שהוא עריכת משאל-עם או בחירות חדשות.

השיקול העיקרי להעמיד החלטות ממשלה, מסוגה של תוכנית ההתנתקות, להכרעת העם הוא אפוא האפשרות למתן בצורה זו את גילויי המרי נגד החלטות כאלה ולמנוע סכנות של פילוג ואלימות בקנה מידה נרחב ופגיעה קשה ביציבות המדינה ובסמכות מוסדותיה. ויתורים והתחשבות הדדית חשובים לא רק להשגת שלום עם אויבים מבחוץ אלא גם לשמירת השלום הפנימי. הטיעון המשכנע ביותר בזכותה של הדמוקרטיה הוא האמירה: "אנו סופרים ראשים כדי לא לשבור אותם". טיעון זה כוחו יפה לחייב פנייה מחודשת אל העם לפני הכרעות קשות במיוחד השנויות במחלוקת עמוקה, כדי לחזק את הלגיטימציה הציבורית של כל הכרעה שתתקבל ולמנוע את הסכנה החמורה של מלחמת אחים ושבך לאומי. אין בכך משום "כניעה של הדמוקרטיה" לאיומים נגדה, אלא אמצעי חיוני ונכון לשמירה על קיומה ויציבותה.

ניתן לקשר זאת לסוגיה העקרונית של היחס בין דמוקרטיה להלכה והאפשרות ליישב ביניהן. מדיוננו לעיל עולה שיש להבחין בסוגיה זו בין המישור העקרוני למישור האופרטיבי. מבחינה עקרונית, ישנה סתירה בין מקור הסמכות ההלכתית שהוא דבר האל הבא לידי ביטוי בתורתו, לבין מקור הסמכות הדמוקרטי שהיא רצון העם המיוצג על-ידי רוב הציבור ושליחיו המוסמכים. ואולם מבחינה מעשית ישנה אפשרות ליישב בין דמוקרטיה להלכה, כאשר ההלכה מביאה בחשבון שיקולים הקשורים בעמדות הציבור ובאינטרסים חיוניים של העם והמדינה, ואילו המדינה ומושליה מוכנים להתחשב בערכים ובאינטרסים של הציבור הנאמן להלכה. נכונות זו להתחשבות הדדית היא התנאי החיוני להמשך הקיום בצוותא של שני הצדדים הנשענים על מקורות שונים של סמכות וריבונות, אך יש להם אינטרס חשוב משותף בשמירה על אחדות העם וקיום המדינה.